

ПЕЧЕЛИВШИ И НЕПЕЧЕЛИВШИ ИЗБОРИ В НАЧАЛОТО НА БАЛКАНСКАТА ЕЛЕКТРИФИКАЦИЯ: СЛУЧАИТЕ БЪЛГАРИЯ И СЪРБИЯ

Доц. Христо Беров

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Електрификацията за дълъг период от време остава един от основните критерии за модернизация на бита и жизнената среда на големи групи от населението почти във всяка точка на света. Балканските държави са едни от първите включили се в този процес и техният опит е важен за разбирането му в неговата глобална цялост. Настоящият текст цели да сравни и анализира първите частни инициативи за изграждане на електроцентрали в България и Сърбия в края на XIX – началото на XX век. Акцентът е поставен върху фигурите на предприемачите, заели се с осъществяването на съответните начинания. Основната цел е да се хвърли малко повече светлина върху фактора „личност“ като важен елемент от модернизационния процес. Отделно от това изследването акцентира върху важноста на конкретните решения за успешната реализация на подобни комплексни индустриални начинания.

Ключови думи: електрификация; предприемачи; Габрово; България; Валево; Сърбия

Целта на настоящия текст е чрез опит за сравнение между първите частни инициативи за изграждане на електроцентрали в България и Сърбия в края на XIX – началото на XX век и личностните характеристики на предприемачите, заели се с осъществяването на съответните начинания, да се хвърли малко повече светлина върху фактора „личност“ като важен елемент от модернизационния процес. Особеното отношение към света и специфичните подходи, избори или решения на тези предприемачи, в смисъла, който Йозеф А. Шумпетер влага в това понятие (Schumpeter 1934, 129 – 156), предопределят успеха или неуспеха на проектите, без да се пренебрегват и обективните обстоятелства от заобикалящата ги среда, разбира се. Според известния австрийски икономист и историк предприемачите се отличават със способността да създава нови комбинации – без значение дали става въпрос за нови технологии, нови методи за реализация на паза-

ра, или просто за рационализиране на съществуващи вече средства за производство, което и определя централната им роля (наред с тази на банките) в процеса на икономическото развитие (Schumpeter 1934, 74 – 79, 132).

В края на XIX и началото на XX в. електричеството се смята за последния писък в развитието на цивилизоваността, за върховно достижение на човешкото развитие. Оттогава насетне то се превръща в неотменна характеристика на „модерното“, в част от онзи набор от външни характеристики, без които модернизацията на което и да е общество е невъзможна. За балканските държави, като цяло, и за България и Сърбия, в частност, въпросът за достигането на европейските стандарти, за модернизирането е поне толкова актуален в края на деветнайсетото столетие, колкото и в началото на двадесет и първото. Стремейки се да не изостават от „Европата“, балканците копират – кога сяпа, кога с необходимата критичност – всичко онова, което може да ги нареди сред цивилизованите и „модерни“ държави или да ги доближи до характеристиките на европейците. Имитират се не само политически системи, конституции и закони, но и икономически модели и практики.

След като е характеристика на цивилизования свят, електричеството и неговото приложение в бита и в стопанството не може да бъде подминато от балканците. В годината, в която Едисон патентова електрическата крушка с нажежаема въгленова жичка, са засечени и първите сведения за използване на електричество в България. Посрещането на княз Александър Батенберг през 1879 г. в София е удобен повод за първите демонстрации (Spirov 1999, 24 – 26), а данни за използването на електричество в княжеския дворец се срещат все по-често през следващите години (Spirov 1999, 24 – 26). От същия период са и първите сигурни сведения за използването на електричеството като средство за осветление и в Сърбия. През август 1884 г. за първи път по този начин е осветено едно от отделенията на Военотехническият завод в Крагуевац (Spasojevich 2003, 59). По-късно, към края на 80-те години на XIX век и в България, и в Сърбия се появяват и още индивидуално електрифицирани обекти – фабриките „Успех“ в Габрово и „Розова долина“ в Казанлък, Пловдивското изложение през 1892 г. (Spirov 1999, 27 – 28, 32; Penchev, 2009: 11 – 18), текстилната фабрика на братя Минх в Парачин (Spasojevich 2003, 60). Необходимата електрическа енергия и в българските, и в сръбските фабрики по-това време е осигурявана от динамо машини, задвижвани с пара и отличаващи се с не особено голяма двигателна сила (Spirov 1999, 27; Spasojevich 2003, 60). Тези първи опити за електрифициране на отделни обекти не допринасят кой знае колко за популяризирането на електрическата енергия. За балканците, а и не само за тях, тя все още си остава нещо екзотично и екстравагантно. Причините за това следва да се търсят в слабите възможности на тези пър-

ви машини за добиване на електрически ток, в липсата на по-сериозни капиталовложения и в подценяването на приложението на електрическата енергия в стопанството.

Едва ангажирането на държавните институции с въпросите на електрификацията довежда до по-значими постижения в тази област и в двете балкански държави. Първоначалните идеи и в двете страни са свързани основно с осигуряването на електрическо осветление за столичните градове. И в Белград, и в София подобни проекти са замисляни още от средата на 80-те години на XIX в., но поради редица трудности – липса на капитал, съмнение в предимствата на новата енергия, спорове как точно да се реализират начинанията – тяхното осъществяване се отлага във времето – в случая със Сърбия с около 10, а в България – с 15 години. Едва в началото на 90-те години се пристъпва към конкретни стъпки за изграждането на електрическо осветление в двете балкански столици. Поставените цели и решенията са сходни – трябва да се изградят водноелектрически централи (ВЕЦ) със съответната мощност, така че да се подсури осветлението на столичните градове и да се предостави възможност за въвеждане на трамваи като обществен транспорт (Kostov 1989, 23 – 34). За разлика от София, която чака до 1900 г. за своя ток, в Белград населението на града се радва на придобивката още през 1893 г. (Kostov 1989, 23 – 34; Spasojevič 2003, 63; Velinova, & Nachev 2016, 172 – 178). Това обаче са начинания със сериозен ангажимент на държавата, чрез общинската администрация на двете столици, и с голям обществен резонанс, тъй като засягат столичните градове – лицето на младите балкански държави. В тези години София наброява 67 789 жители (1900 г.), а Белград – 54 763 жители (1890) (Velinova & Nachev 2016, 84, 73), което са съответно 1,8 % и 2,5 % от населението на страните. А първите частни инициативи – и като идея, и като поемане на финансов риск – в тази посока се реализират в доста по-различната среда на провинциалните градове Габрово и Валево.

В края на XIX – нач. на XX век Габрово се очертава като втория (а за някои промишлени отрасли и първи) по значимост индустриален център след столицата в България. За разлика от София, където са съсредоточени институциите на централната власт (Народно събрание, Министерски съвет, монарх и т.н.), основните кредитни институции (БНБ), минават основни жп артерии и има голям и непрекъснато растящ брой население – все необходими и важни предпоставки за развитие на индустрия, Габрово е в доста неизгодна позиция за осъществяване на каквато и да било модернизация и индустриализация. Малкият балкански градец, на първо място, е отдалечен от главните комуникационни артерии, и най-вече встрани от изграждащата се жп мрежа¹⁾. Това автоматично означава по-труден достъп до информация (за разлика от София например, където се вземат решения

с важност за цялата страна). Тази отдалеченост също така – говорейки за чисто стопански трудности – създава пречки при снабдяването със суровини и техника и при реализацията на готовата продукция на пазара. Отдалечеността от кредитните институции, от друга страна, създава затруднения при осигуряване на финансиране за различните начинания (най-вече при строеж и разширение на фабричните сгради, обновяване на машинния парк и др.). В Габрово до 1906 г. няма представителство на БНБ, а клонове на други банки са открити чак след тази година. Кредитът се осигурява от лихвари (каквито не липсват в града) или от клонове на банките в други градове (напр. Търново). Що се отнася до броя на населението, то Габрово в периода 1878 – 1912 г. се намира по-скоро в демографска стагнация, на фона на високия годишен прираст на страната по това време²⁾. От 1884 г., откогато са първите сигурни данни, до 1910 г. населението на града нараства едва с ок. 700 души – от приблизително 7600 на малко над 8300 (Buzhashki 1980, 173)³⁾. Това е твърде нехарактерно за селище с развиваща се промишленост, тъй като означава, че свободната работна ръка, необходима за развитие на каквото и да е производство, е крайно ограничена.

И все пак въпреки неизгодните условия, в които е поставен градът, той успява да се превърне в основен индустриален център в България до войните, а и след тях. Заслугата за това е главно на предприемчивостта и енергичността на формиралия се по това време икономически елит в града, т.е. собствениците на фабричните предприятия. Въпреки посочените по-горе негативни фактори, влияещи върху развитието и модернизацията на града, Габрово се ползва и с редица предимства, които улесняват процесите на модернизация. На първо място следва да се отбележи географското положение. Въпреки че в годините между 1878 и 1912 г. Габрово остава встрани от основните жп линии, това съвсем не означава, че е настрана от основни, може би не най-важни, но все пак значими, пътни артерии. От край време покрай града минава важен път, свързващ Дунавската равнина с Горнотракийската низина през сравнително удобния Шипченски проход (Dankova 1997, 70). В резултат до 1878 г. Габрово се оформя като един от водещите центрове на предосвобожденската ни икономика (Berov 1989, 213 – 241; Hadzhijski 2002, 176 – 191, 215 – 217). Създават се възможности за натрупването на капитал у част от по-будните габровски занаятчии и търговци и този капитал се оказва достатъчен за полагане основите на няколко фабрики след Освобождението. Такива „събудени“ бивши занаятчии са хора като Ив. К. Калпазанов, Хр. Р. Бобчев и др., създатели на първите индустриални предприятия в града (Berov 2006, 61 – 72; Gatev, Venkov, Minchev 1982, 38 – 41).

Фактор, който не е за пренебрегване и който има пряко отношение към оформянето на Габрово като индустриален център, е и близостта на окол-

ните села до града. Повечето от тях са на не повече от 5 – 7 км от града. Това автоматично решава проблема с работната ръка. Нещо повече, част от големите фабрики – като тези на Иван К. Калпазанов, на Иван Хаджиберов, на Георги Т. Рашеев – са построени извън самия град в селца или близо до селца, които са на разстояние около 2,5 – 3 км от него⁴⁾. Това означава, че модернизиранието на Габрово е всъщност модернизиране на Габровско, на целия район, което пък, от своя страна, означава, че вече говорим за процеси, засягащи не 7000 – 8000 души, а население от порядъка на 30 000 души (според данни за 1910 г.) [29 965 д. (Buzhashki 1980, 173) срещу 38 981 д. (Konstantinov 1940, 51)].

Друг благоприятен фактор е и наличието на безплатен и на практика неизчерпаем енергиен източник, какъвто представляват водите на р. Янтра (Malchev 1933, 2). Всички големи фабрики в началото разчитат на водната сила за задвижване на машините. Едва впоследствие, след като започват да разширяват производството с нови машини и се вижда, че получаваната от реката мощност е недостатъчна, се прибегва към парни турбини, а от началото на XX век, и особено след 1906 г.⁵⁾ – и към електрическа енергия (Dankova 1997, 80)⁶⁾.

За разлика от българския град сръбското населено място, в което намира живот първата частна инициатива по изграждането на ВЕЦ – Валево, не е индустриален или водещ икономически център. Градът се намира на около 100 км югозападно от столицата Белград, в самото начало на р. Колубара. Валево е със стара история, до голяма степен предопределена именно от важното място, което заема на един от най-късите пътища от Белград за Босна. Въпреки това до втората половина на XIX век състоянието на пътните връзки със столицата и с останалите части от сръбската държава не е особено добро (Perishich 1997, 42 – 45). Първите опити за жп връзка датират още от 1886 г. (Perishich 1997, 52 – 53) и са подновени отново през 1895 – 1896 г.⁷⁾, но без резултат. Районът остава изолиран от останалата част на сръбската железопътна мрежа до началото на XX век и железопътната връзка е осъществена едва през 1908 г. (Perishich 1997, 56). Специфичен тласък в развитието на града дава приетиият през 1855 г. устройствен план с пресичащи се под прав ъгъл улици, който допринася чувствително за отмирането на ориенталския облик на населеното място. В следващите десетилетия населението на града плавно нараства, за да достигне 4737 души през 1884 г., 7447 души – през 1900 г., и 8832 души – в навечерието на Балканските войни (Perishich 1997, 72). През 1910 г. Валево се нарежда на десето място в Сърбия по брой на населението си, далеч след Белград (89 876) и Ниш (24 949), но преди Ужице (6239), Парачин (5843) и Чачак (5671) (Sundhaussen 1989, 104). Това означава, че човешкият потенциал в града е доста ограничен. Още повече че населението в

района е ангажирано предимно в селско стопанство, занаяти и търговия (около 58 %) (Perishich 1997, 65). Градът си остава слабо индустриализиран до периода на войните с едно-единствено по-значимо предприятие – пивоварна с малък дори за сръбските размери капацитет на производство от 1561 хектолитра през 1895 г. (Perishich 1997, 62). В този ред на мисли, остава отворен въпросът защо точно тук възниква първото частно предприятие за производство на електрическа енергия.

Част от отговора със сигурност се съдържа в личността на заелия се с тази инициатива предприемач. Успехите на първите мащабни начинания по електрификация в столиците показват, че електрическата енергия може да бъде използвана за осветление, но и за други цели. Това подтиква някои от по-енергичните и амбициозни предприемачи да се насочат към реализиране на собствени проекти по изграждане на електроцентрали, естествено за лична изгода. Първите осъществени начинания в тази посока са създадените от Иван Хаджиберов в Габрово и от Матей Ненадович във Валево

Матей Ненадович (1856 – 1933) е внук и носи името на легендарния деец от времето на Първото сръбско въстание – прота Матей Ненадович. Роден през 1856 г. във Валево, той прекарва по-голяма част от детството си в Белград. За разлика от повечето членове на фамилията си Матей не проявява интерес към политиката. Неговата страст са техниката и нововъведенията в индустрията. Образованието, което получава в Германия и Швейцария, задълбочава знанията му и трайно го ориентира към предприемаческа дейност (Savich 2004, 369 – 390). След завръщането си в Сърбия се установява във Валево и разгръща широкомащабна стопанска дейност. През 80-те и 90-те години на XIX в. се занимава с разработване на камено-добивно предприятие, с дърводобив и дървообработка, създава механична мелница (Savich 2004, 369 – 374; Perishich 1997, 174). Особено характерен за всяко едно от начинанията му е стремежът да се използват в максимална степен нови технологии и да се заменя ръчният труд с механичен (Spasojevič 2003, 64). Така към края на века Матей Ненадович минава за един от най-образованите и най-влиятелни граждани във Валево.

Проектът на живота на Ненадович обаче се оказва именно построяването на електрическа централа. Идеята му е провокирана от успеха на белградската ВЕЦ и от личното му познание с проф. Джордже Станойевич (Savich 2004, 374; Spasojevič 2000, 14) – човека с най-големи заслуги за електрифицирането на Белград и с най-големи познания за електричеството в Сърбия по това време (Stanojevič 2017; Spasojevič 2003, 64). В същото време, чисто практичният момент при реализирането на този проект е свързан с някои финансови трудности, които Ненадович започва да изпитва към средата на 90-те години. Това е непосредствения повод да се

заеме с изграждането на ВЕЦ в родния си град. След одобрение от населението на Валево, гласувано от местния съвет през 1895 г., и след необходимото разрешение от министерството на икономиката през 1897 г.⁸⁾ внукът на прославения сръбски революционер започва строежа, като обещава му е да осигури осветление „от 1000 улични лампи“ за града. В следващите две години няма сигурни сведения какво точно прави предприемачът, но вероятно се опитва технически да подсили начинанието си, както и да гарантира финансовата сигурност на проекта си (Spasojevich 2000, 14). Освен на подкрепа от семейството си (Spasojevich 2000, 14, п. 9), Ненадович може да разчита и на местния валеВСКИ търговец Светозар Попович, с когото влиза в съдружие (Perishich 1997, 175). Идеята, явно, намира добра почва, тъй като самата електрическа централа е пусната в действие на 27 април (9 май) 1900 г.⁹⁾ Доколко добре се развива начинанието, личи от факта, че за около година и половина (до края на 1901 г.) броят на осветителните тела от първоначалните 150 достига 320, макар и да остава далеч от обещаните 1000 (Spasojevich 2000, 17). Въпреки това Матей Ненадович продава своя дял от централата си на английски индустриалец и собственик на медния рудник „Ребел“ Йосиф (Джоузеф) Финей (Savich 2004, 381; Djunisijevich 1990, 243 – 244) за 71 356 динара (Perishich 1997, 175), който малко по-рано е откупил и дела на Св. Попович. В следващите години предприятието привлича вниманието и на други инвеститори, като Хайнрих и Християн Фегели и Юлиус Шмит (Perishich 1997, 175 – 176), а предлаганата услуга се превръща в основна част от пейзажа на малкия провинциален сръбски град. Въпреки този не особено добър, в личен план, край на инициативата Ненадович не се отчайва и се включва и в други индустриални начинания в следващите години.

Почти по същото време и в България се поставя началото на първата частна българска инициатива за изграждане на електроцентрали. Идейният двигател и реализатор на това начинание е габровският индустриалец Иван Хаджиберов (1858 – 1934). Роден през 1858 г., той получава образованието, което по това време дава Габровската гимназия. Подобно на Матей Ненадович и той проявява предприемаческия си дух, занимавайки се успешно с различни видове „бизнес“. Преминава от производството на висококачествено брашно към текстилната промишленост, създавайки тъкачна фабрика за производство на фини платове¹⁰⁾. И той като сръбския си съвременник въвежда във всяко от предприятията си нови технологии. В известен смисъл обаче българинът мисли далеч по-мощно от Ненадович и резултатът е възникването на уникален за България фабричен комплекс, в който са включени освен производствените помещения още и жилища за работниците (отделни за семейните, момите и ергените), салон за вечеринки, седенки и театрални представления, парк с животни, овощна

градина и т.н.¹¹⁾ Венецът на неговите усилия, както и при сръбския му „колега“, е построяването на първата в България ВЕЦ по частна инициатива. Различието със сръбския случай се състои в това, че целта на Хаджиберов е да създаде централа, която да обслужва преди всичко производствени нужди на така описания комплекс. Още от 1892 г. той се запалва по идеята да построи електрическа централа, с добивания ток от която да задвижва машините във фабриката си. Тази идея, след много перипетии, недоверие и дори подигравки от страна на скептиците, е реализирана едва през 1906 г., когато Иван Хаджиберов пуска в действие своята електрическа централа (Gatev, Venkov, Minchev 1982, 79)¹²⁾. Отново за разлика от своя сръбски „събрат“, българинът не се сдружава с никого при реализирането на проекта си. И пак, за разлика от Ненадович, Хаджиберов става наистина популярен в Габрово точно след пускането на централата в действие. Причината е, че излишъкът от енергията, добивана от централата, се предоставя за осветление на централните градски улици, както и за ползване от частни лица. Тази разлика между двамата предприемачи е от съществено значение – за централата на Ненадович от жизнена важност са именно доходите от осветлението на града и невъзможността на предприемача да изпълни докрай ангажимента си, го принуждава да отстъпи собствеността върху централата, докато за Хаджиберов осветлението на градските улици е от второстепенно значение. Той не разчита на средствата, плащани му от общината по изпълнението на тази задача, затова може да си позволи да дава безплатна енергия за осветление на домовете на габровци. В крайна сметка, Хаджиберов запазва собствеността си върху електрическата централа чак до смъртта си.

И ето че стигаме да съществения въпрос – как става така, че две идентични начинания, осъществявани от двама сходни като бекграунд предприемачи, в сходни като степен на икономическо развитие страни, по едно и също време имат толкова различна съдба. Струва си да се замислим върху важността на конкретните избори, които двама „герои“ правят в името на целта си. Още при иниципирането на проектите двамата правят различни избори – Ненадович избира да строи централа за осветлението на Валево, а Хаджиберов решава да изгради съоръжение, подпомагащо производството му. Тази разлика е от съществена важност за съдбата на всеки един от вецовете, защото сръбинът е принуден да разчита изцяло на приходите от осветление на града, за да се гарантира рентабилността на предприятието, докато българинът е освободен от тази зависимост. Следващ избор с решаващо значение, който правят двамата, е по отношение на съдружието. Ненадович избира да гради предприятието си със съдружник, и това го прави зависим от неговата воля и финансова подкрепа, докато Хаджиберов се впуска сам в начинанието, рискува сам при евентуален провал, но и сам

бере плодовете на успеха. До известна степен важен е изборът къде да се стартира проектът: дали в индустриалния център на България до войните – Габрово, или в не особено индустриализираното Валево (Djunisijevich 1990, 98). Според някои съвременници в сръбския случай не е достатъчно добре подбран и конкретният терен, на който е изградена централата (Stanojevich 1901, 52).

От направените тук разсъждения едва ли могат да се правят генерални обобщения за предприемаческата способност или неспособност на сърби и българи. Вероятно могат да се приведат поне десет примера, сравняващи български и сръбски стопански инициативи, при които сръбските предприемачи правят по-правилните избори и решения, и поне същият брой примери за успешни решения на български индустриалци (Berov 2020, 93 – 108, 207 – 215). Нещо, което със сигурност може да се заключи, е, че при стартирането на ново стопанско начинание изборът дори в неважни, на пръв поглед, ситуации обикновено е от решаващо значение. В разгледаните тук два случая предприемачите има свободата да вземат решение, да направят избори, рискуват собствени средства, влагат лични усилия и съответно носят отговорност за успеха на начинанията.

БЕЛЕЖКИ

1. Габрово се свързва с жп мрежата на Княжеството чрез линията, открита на 30.01.1912 г. лично от цар Фердинанд. Вж. ANONYMUS. Културният напредък на България – откриване на линията Царева ливада – Габрово на 30.01 1912 г. Съвременна илюстрация. 1912, г. II, бр. 14, 6 – 9.
2. Средногодишният прираст на населението за страната в периода 1880 – 1912 е приблизително следният: 1880 – 1887 – 1,27 %, 1887 – 1892 – 0,97 %, 1892 – 1900 – 1,55 %, 1900 – 1905 – 1,51 %, 1905 – 1910 – 1,45 %. В абсолютни стойности населението на Княжеството нараства от 1878 до 1910, както следва: 1880 (заедно с Източна Румелия) – 2 950 599 души, 1887 – 3 154 375 д., 1892 – 3 310 713 д., 1900 – 3 744 283 д., 1905 – 4 035 575 д., 1910 – 4 337 513 д. (Berov 1989, 336). Броят на жителите на София например за същия период нараства, както следва: 1879 – 11 657 души, 1881 – 20 856 д., 1888 – 30 928 д., 1893 – 46 593 д., 1900 – 67 789 д., 1905 – 82 621, 1910 – 102 812 (Georgiev 1991, 48 – 56).
3. За броя на населението на Габрово вж. (Gabenski, H. & P. 1903, 36 – 37), където са изнесени следните данни по години: 1881 – 7845 души, 1888 – 7988 д., 1893 – 7803 д., 1900 – 8755 д. Вж. също и данните, които изнася (Konstantinov 1940, 51): 1900 г. – 7955 д., 1905 г. – 7893 д., 1910 г. – 8423 д. Поради липса на достатъчно сведения за начина, по който са получени тези данни, не може да се обясни откъде идва разминаването в числа-

та, но в случая за нас е по-важен фактът, че за един сравнително дълъг период от развитието на града като промишлен център броят на населението му не нараства с очакваните при такива случаи темпове.

4. Фабриката на Ив. Калпазанов се намира в село Бичкия (дн. квартал на Габрово) на 2,5 км на юг от града, тази на Ив. Хаджиберов също е извън града в близост до махала Бойката на около 3 км от Габрово по течението на р. Янтра, на Г. Т. Рашеев – в местността (сега също квартал) Дядо Дянко, също на около 2,5 – 3 км от града. Част от другите големи фабрики (например кожарските, но и вълненотекстилните „Александър“ и „Фердинанд“, известна и като Еснафската фабрика) се създават в рамките на града (Tsoneva 2001, 24 – 25, 29, 45, 55 – 56, 64, 135 et al.).
5. Това е годината, в която е пусната в експлоатация електрическата централа на Иван Хаджиберов – първата в Габрово и втора в България след Панчаревската (Георгиева-Йолова, Т. Н. Биография на Иван Хаджиберов – човек на прогреса. Машинопис. In: Фонд „Хаджиберов, Иван Беров“ (1858 – 1934), Ф. 1621к, оп. 1, а. е. 2. Ат: Централен държавен архив (ЦДА), София.
6. За техническото оборудването на фабриките с машини, и по-специално с парни турбини и други двигатели Buzhashki (1980, 173 – 223), Gatev, Venkov, Minchev (1982), Naneva, Staneva, Gatev, (1986, 7 – 12), Tsonchev, (1996, 519 – 537). Вж. и Анонимно акционерно дружество за индустрия и търговия „Иван К. Калпазанов“. Инвентари и годишни равностметки на Акционерно дружество „Иван К. Калпазанов“ – Габрово. Годишни равностметки. In: Фонд „Анонимно акционерно дружество за индустрия и търговия „Иван К. Калпазанов“ – Габрово, Ф. 28к, оп. 1, а. е. 51. Ат: Държавен архив – Габрово (ДА – Габрово), Габрово; Договори по образуване на дружеството и закупуване машини от Германия. Договори. In: ф. 28к, оп. 1, а. е. 75. Ат: ДА – Габрово, Габрово; 1887 – 1947. Протоколна книга от заседания на управителния съвет на Акционерно дружество „Успех“ – Габрово. Протоколна книга. In: Фонд „Акционерно анонимно дружество „Успех“ – Габрово (1887 – 1947), ф. 30к, оп. 1, а. е. 9. Ат: ДА – Габрово; Георгиева-Йолова, Т. Н. Б/д. Биография на Иван Хаджиберов – човек на прогреса. Машинопис. In: Фонд „Хаджиберов, Иван Беров“ (1858 – 1934), Ф. 1621к, оп. 1, а. е. 2, л. 16 – 17. Ат: ЦДА, София.
7. № 382 – Подаци о потреби изградње железничке пруге Београд-Ваљево (Perunichich 1973, 1096 – 1098).
8. №387 – Економ Матија Ненадовић заводи електрично осветлење у Ваљево (Perunichich 1973, 1115 – 1118).
9. За техническите характеристики на централата вж. Spasojevich (2003, 64).
10. Повече за живота на Иван Хаджиберов виж в биографията писана от внучката му Тодорка Н. Георгиева (Георгиева-Йолова, Т. Н. Б/д. Биография на Иван Хаджиберов – човек на прогреса. Машинопис. In: Фонд „Хаджиберов, Иван Беров“ (1858 – 1934), Ф. 1621к, оп. 1, а. е. 2. Ат: ЦДА, София).

11. Съвременна илюстрация. 1912, 2(19 – 20), 24 – 26; ANONYMUS (фотограф). Б/д. Снимки на текстилната вълнена фабрика, на валцовата мелница и на водноелектрическата централа на Иван Хаджиберов в Габрово. Фотография. In: Ф. 1621к, оп. 1, а. е. 22, л. 1. Ат: ЦДА, София.
12. Георгиева-Йолова, Т. Н. Б/д. Биография на Иван Хаджиберов – човек на прогреса. Машинопис. In: Фонд „Хаджиберов, Иван Беров“ (1858 – 1934), Ф. 1621к, оп. 1, а. е. 2, л. 137, вж. подробности около строежа пак там, л. 18 – 23.

ЛИТЕРАТУРА

- БЕРОВ, Л., 1989. *Икономиката на България до социалистическата революция*. София: Наука и изкуство.
- БЕРОВ, Х., 2020. „Балканските японци“: социално-икономически профили на модернизацията и индустриализацията по примера на Сърбия и България (1878 – 1912 г.). София: Св. Климент Охридски. ISBN 978-954-07-4879-5.
- БЕРОВ, Х., 2006. Иван Калпазанов – „модерният“ предприемач на Габрово. *Минало*, 1, 61 – 72.
- БУЖАШКИ, Е. и др. (ред.), 1980. *История на Габрово*. София: ОФ.
- ВЕЛИНОВА, З., НАЧЕВ, И., 2016. *София и балканската модерност. Белград, София, Загреб, Любляна, Сараево (1878 – 1914)*. София: Рива. ISBN 9789543205400
- ГАТЕВ, Г., ВЕНКОВ, Х., МИНЧЕВ, М. Г., 1982. *История на вълнетекстилната промишленост в Габрово*. София.
- ГЕОРГИЕВ, Г., 1991. Населението на София. *София през вековете*. Т. 2: Столица на нова България. София: БАН.
- ГЪБЕНСКИ, Хр. и П., 1903. *Историята на града Габрово и габровските възстания*. Габрово: Дружествена печатница „Заря“.
- ДАНКОВА, Б., 1997. *Природно-географските дадености – предпоставка за развитието на Габрово (XVIII – XIX в.)*. Габрово.
- СТАНОЈЕВИЋ, Ђ., 2017. *Ђорђе Станојевић, човек који је осветлио Србију*. Београд.
- ЉУНИСИЈЕВИЋ, Р. В., 1990. *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918 године*. Београд.
- КОНСТАНТИНОВ, П., 1940. *Габрово и Габровско: антропогеографски очерк*. Габрово.
- МАЛЧЕВ, Г., 1933. Горите и индустријата в Габрово. *Габровска промишленост*, 23.12.1933 г., 4.
- НАНЕВА, Л., СТАНЕВА, Д., ГАТЕВ, Г., 1986. „Буря“ – история на памукотрикоотажната промишленост в Габрово. София.

- ПЕНЧЕВ, П., 2009. *Електрификацията в стопанската политика на българската държава от Освобождението до 1944 г.* София: Университет за национално и световно стопанство.
- ПЕРИШИЋ, М., 1997. *Ваљево град у Србији крајем XIX века.* Ваљево.
- ПЕРУНИЧИЋ, Б., 1973. *Град Ваљево и његово управно подручје, 1815 – 1915.* Ваљево.
- САВИЋ, В. Б., 2004. *Ненадовићи.* Ваљево.
- СПАСОЈЕВИЋ, А. К., 2003. Пионирски период електрификације Србије (1884 – 1914). *Гласник Историјски Архив Ваљева*, **37**, 59 – 73.
- СПАСОЈЕВИЋ, А. К., 2000. Утицај електрифицираних Ваљева и Ужица на даљу примену електричне енергије у Србији после 1900. Године. *Гласник Историјски Архив Ваљева*, **34**, с. 9 – 38.
- СПИРОВ, М., 1999. *Електрификацията на България и нейните строители. Т. I (1879 – 1947).* София: Херон Прес.
- СТАНОЈЕВИЋ, Ђ., 1901. *Електрична индустрија у Србији.* Београд.
- ХАДЖИЙСКИ, И., 2002). *Избрани съчинения в три тома. Том 1: Бит и душевност на нашия народ.* София.
- ЦОНЕВА, Д., 2001. *Габровските квартали.* Габрово.
- ЦОНЧЕВ, П., 1996. *Из стопанското минало на Габрово.* Габрово (2 издание).
- KOSTOV, A., 1989. Le capital Belge et les entreprises communales de tramways et d'éclairage dans les Balkans (fin du XIXe et debut XXe siecle). *Etudes Balkaniques*, **1**, 23 – 33.
- SCHUMPETER, J. A., 1934. *The theory of economic development: An inquiry into profits, capital, credit, interest and the business cycle.* Cambridge, Massachusetts.
- SUNDHAUSSEN, H., 1989. *Historische Statistik Serbiens 1834 – 1914.* München.

REFERENCES

- BEROV, L., 1989. *Ikonomikata na Bulgaria do sotsialisticheskata revolyutsia.* Sofia.
- BEROV, H., 2020. "Balkanskite yapontsi": sotsialno-ikonomicheski profili na modernizatsiyata i industrializatsiyata po primera na Sarbia i Bulgaria (1878 – 1912 g.). Sofia: Sv. Kliment Ohridski. ISBN 978-954-07-4879-5.
- BEROV, H., 2006. Ivan Kalpazanov – "moderniyat" predpriemach na Gabrovo. *Minalo*, **1**, 61 – 72.
- BUZHASHKI, E., et al. (eds.), 1980. *Istoria na Gabrovo.* Sofia: OF.
- HADZHIYSKI, I., 2002. *Izbrani sachenienia v tri toma. Tom 1: Bit i dushevnost na nashia narod.* Sofia.

- GATEV, G., VENKOV, H. & MINCHEV, M. G., 1982. *Istoria na valнено tekstilnata promishlenost v Gabrovo*. Sofia.
- GEORGIEV, G., 1991. *Naselenieto na Sofia. Sofia prez vekovete*. T. 2: *Stolitsa na nova Bulgaria*. Sofia: BAN.
- GABENSKI, H. & P., 1903. *Istoriyata na grada Gabrovo i gabrovskite vazstania*. Gabrovo: Druzhestvena pechatnitsa "Zarya".
- DANKOVA, B., 1997. *Prirodno-geografskite dadenosti – predpostavka za razvitiето na Gabrovo (XVIII – XIX C.)*. Gabrovo.
- STANOJEVIЋ, Ђ., 2017. *Ђорѓе Stanojeviћ, човек који је осветлио Србију*. Beograd.
- ЃUNIŠIJEVIЋ, R. V., 1990. *Osnivane industrijskih preduzeja i razvoj industrije u Srbiji do 1918 godine*. Beograd.
- KONSTANTINOV, P., 1940. *Gabrovo i Gabrovsko: antropogeografski ocherk*. Gabrovo.
- KOSTOV, A., 1989. Le capital Belge et les entreprises communales de tramways et d'éclairage dans les Balkans (fin du XIXe et debut XXe siecle). *Etudes Balkaniques*. 1, 23 – 33.
- Malchev, G., 1933. Gorite i industriyata v Gabrovo. *Gabrovska promishlenost*. 23.12.1933, 4.
- NANEVA, L., STANEVA, D., GATEV, G., 1986. "Burya" – istoria na pamukotrikotazhnata promishlenost v Gabrovo. Sofia.
- PENCHEV, P., 2009. *Elektrifikatsiyata v stopanskata politika na balgarskata darzhava ot Osvobozhdenieto do 1944 g.* Sofia: University of National and World Economy.
- PERISHIЋ, M., 1997. *Valjevo grad u Srbiji krajem XIX veka*. Valevo.
- PERUNICHIЋ, B., 1973. *Grad Valjevo i negovo upravno područije, 1815 – 1915*. Valjevo.
- SAVIЋ, V. B., 2004. *Nenadoviћi*. Valjevo.
- SPASOJEVIЋ, A. K., 2003. Pionirski period elektrifikatsije Srbije (1884 – 1914). *Glasnik Istorijски Arhiv Valjevo*. 37, 59 – 73.
- SPASOJEVIЋ, A. K., 2000. Utisaj elektrifikatsiranih Valjeva i Uzhitsa na dalju primenu elektrichne energije u Srbiji posle 1900. Godine. *Glasnik Istorijски Arhiv Valjevo*. 34, 9 – 38.
- SPIROV, M., 1999. *Elektrifikatsiyata na Bulgaria i neynite stroiteli*. T. I (1879 – 1947). Sofia: Heron Pres.
- STANOJEVIЋ, Ђ., 1901. *Elektrichna industrija u Srbiji*. Beograd.
- SCHUMPETER, J. A., 1934. *The theory of economic development: An inquiry into profits, capital, credit, interest and the business cycle*. Cambridge, Massachusetts.
- SUNDHAUSSEN, H., 1989. *Historische Statistik Serbiens 1834 – 1914*. München.

- TZONEVA, D., 2001. *Gabrovskite kvartali*. Gabrovo.
TZONCHEV, P., 1996. *Iz stopanskoto minalo na Gabrovo*. 2nd edition. Gabrovo.
VELINOVA, Z. & NACHEV, I., 2016. *Sofia and the Balkan modernity. Belgrade, Sofia, Zagreb, Ljubljana and Sarajevo, 1878 – 1914*. Sofia: Riva. ISBN 9789543205400.

SUCCESSFUL AND UNSUCCESSFUL CHOICES AT THE BEGINNING OF THE BALKAN ELECTRIFICATION: THE CASES OF BULGARIA AND SERBIA

Abstract. For a long time, electrification has remained one of the main criteria for the modernization of life and living environment of large groups of the population in almost every part of the world. The Balkan countries are among the first to join this process and their experience is important for understanding it as a whole. This text is an attempt to compare the first private initiatives for the construction of power plants in Bulgaria and Serbia at the end of XIX and the beginning of XX century. An emphasis is placed on the entrepreneurs engaged in the implementation of the respective endeavors. The main goal is to shed some light on the “personality” factor as an important element of the modernization process. Apart from this, the research emphasizes the importance of concrete solutions for the successful realization of such complex industrial endeavors.

Keywords: electrification; entrepreneurs; Gabrovo; Bulgaria; Valjevo; Serbia

✉ **Dr. Hristo Berov, Assoc. Prof.**

Web of Science Researcher ID: AAQ-4232-2020

Department of Byzantine and Balkan History

Faculty of History

Sofia University

1504 Sofia, Bulgaria

E-mail: berov@uni-sofia.bg